

Afganistan İslam Cumhuriyetinin Din Eğitimi Politika ve Uygulamaları (2001-2021)

Religious Education Policies and Practices of the Islamic Republic of Afghanistan (2001-2021)

Cevat SİDDİKİ

ORCID: [0000-0003-1443-3678](https://orcid.org/0000-0003-1443-3678) | ROR ID: <https://ror.org/04mmwq306> | E-Posta: cevat2010@gmail.com

Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi, Trabzon, Türkiye

Trabzon University, Faculty of Divinity, Religious Education, Trabzon, Türkiye

Atıf Bilgisi | Citation

Sıddiki, Cevat. "Afganistan İslam Cumhuriyetinin Din Eğitimi Politika Ve Uygulamaları (2001-2021)". Dini Araştırmalar 71 (Haziran 2026), 279-307. <https://doi.org/10.15745/da.1879043>

Sıddiki, Cevat. "Religious Education Policies and Practices of the Islamic Republic of Afghanistan (2001-2021)". Religious Studies 71 (June 2026), 279-307. <https://doi.org/10.15745/da.1879043>

Makale Bilgileri

Geliř Tarihi | Date of Submission: 02 Őubat 2026

Kabul Tarihi | Date of Acceptance: 23 Haziran 2026

Yayım Tarihi | Date of Publication: 30 Haziran 2026

Değerlendirme:	Date of Publication:
İki Dış Hakem / Çift Taraflı Kõrleme	Double anonymized - Two External
Benzerlik Taraması:	Plagiarism Checks:
Yapıldı - İntihal.net	Yes - İntihal.net
Yapay Zekâ Bildirimi:	Declaration of AI Use:
Yazar, bu çalışmayı oluştururken yapay zeka destekli teknolojileri kullanmadığını beyan etmiştir	The author declared that no AI-assisted technologies were used in the creation of this article.
Çıkar Çatışması:	Conflicts of Interest:
Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman:	Grant Support:
Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı & Lisans :	Copyright & License:
Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.
Etik Bildirim:	Complaints:
diniarastimlar98@gmail.com	diniarastimlar98@gmail.com

Öz

Afganistan’da din eğitimi, yalnızca pedagojik bir alan olmanın ötesinde siyasal meşruiyet, toplumsal bütünleşme ve ideolojik yönelimlerin şekillendiği stratejik bir politika alanı olarak önem taşımaktadır. 2001–2021 yılları arasında Afganistan İslam Cumhuriyeti döneminde devletin din eğitimi politika ve uygulamalarının hangi anlayış üzerine inşa edildiğini ve bu politikaların eğitim müfredatını nasıl şekillendirdiği sorusu araştırmanın problem cümlesini oluşturmaktadır. Araştırma, söz konusu dönemde uygulanan din eğitimi politika ve uygulamalarını, anayasal ve yasal çerçeve, stratejik planlar, örgün eğitim müfredatı ve gayri-resmî medreseler bağlamında bütüncül bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda araştırma; anayasa ve maarif kanununda din ve eğitimin nasıl tanımlandığı, ulusal strateji belgelerinde din eğitime ilişkin hedeflerin nasıl belirlendiği, uluslararası kuruluşların rolü, din dersi kitapları ile medreselerin devletin denetim ve reform girişimlerine verdiği tepkilere odaklanmaktadır. Araştırma, nitel yöntemlerden doküman analizi yöntemi kullanılmış; anayasa, maarif kanunu, stratejik planlar, ders kitapları ve ilgili akademik çalışmalar betimsel analiz yoluyla çözümlenmiştir.

Araştırma bulguları, Afganistan Anayasası ve Maarif Kanunu’nun din eğitimi güçlü biçimde İslamî referanslara dayandığını ortaya koymaktadır. 2004 Anayasası, Afganistan’ı bir İslam Cumhuriyeti olarak tanımlamakta ve eğitim sisteminin İslam’ın temel ilkelerine uygun şekilde düzenlenmesini anayasal bir zorunluluk hâline getirmektedir. Maarif Kanunu ise bu çerçeveyi daha da somutlaştırarak din eğitimi yalnızca bireysel inanç aktarımı değil, aynı zamanda ahlaki, toplumsal ve ulusal kimliğin inşasında temel bir araç olarak konumlandırmaktadır. Bununla birlikte, insan hakları, demokrasi ve kadın hakları gibi evrensel değerlerin İslamî çerçeve içinde tanımlanmaya çalışılması, normatif düzeyde bir uzlaşma arayışını yansıtırsa da bu yaklaşımın uygulamada tutarlı ve kapsayıcı biçimde hayata geçirilemediği değerlendirilmektedir.

Maarif bakanlığının stratejik planları, din eğitiminin devlet politikaları içinde süreklilik arz eden bir alan olduğunu göstermektedir. Medreselerin denetlenmesi, resmî eğitim sistemine entegrasyonu, müfredatın standardizasyonu ve öğretmen yeterliklerinin artırılması temel hedefler arasında yer almıştır. Bu süreçte uluslararası aktörlerin etkisi belirgin olmuş; özellikle eğitim altyapısının yeniden inşası ve kız çocuklarının eğitime erişimi konusunda önemli katkılar sağlanmıştır. Ancak bu desteklerin, din eğitimi alanında yerel ve dinî dinamiklerle tam uyumlu bir dönüşüm oluşturamadığı görülmüştür.

Örgün eğitim müfredatı, din eğitiminin Afganistan eğitim sisteminde merkezi bir konuma sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Din derslerinin tüm eğitim kademelerinde yer alması ve Hanefî ile Caferî mezheplerine göre ayrı din dersi kitaplarının hazırlanması, mezhepsel çoğulculuğun hukuki düzeyde tanındığını göstermektedir. Buna karşın, dinî referansların diğer derslere yoğun biçimde dâhil edilmesi, eleştirel düşünme ve analitik becerilerin gelişimini sınırlayan bir unsur olarak değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak araştırma, Afganistan’da din eğitiminin devlet politikalarının merkezinde yer aldığını; ancak kurumsal zayıflık, yolsuzluk, idari kapasite eksikliği ve toplumsal güvensizlik nedeniyle bu politikaların sahada etkili biçimde uygulanamadığını ortaya koymaktadır. Din eğitimi, modernleşme ve uluslararası anlaşmalara uyum arayışı ile geleneksel dinî meşruiyetin korunması arasındaki gerilimin kesiştiği bir alan olarak varlığını sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler

Din Eğitimi, Afganistan, Din Eğitimi Politikaları, Medrese, Din Eğitimi Uygulamaları

Abstract

In the Islamic Republic of Afghanistan (2001–2021), religious education constituted far more than a pedagogical domain; it functioned as a critical strategic arena wherein political legitimacy was negotiated, social cohesion was pursued, and ideological contours were delineated. The central problem of this study, therefore, is to identify the foundational principles that underpinned the state’s religious education policies and practices during this period, and to analyze the mechanisms through which these policies were integrated into the formal educational curriculum. Adopting a holistic analytical framework, this research examines the constellation of religious education policies and practices as they are articulated across the constitutional and legal orders, national strategic plans, the formal school curriculum, and the informal madrasa system.

To this end, the investigation is oriented around several key axes: the definitional treatment of religion and education within the Afghan Constitution and the Education Act; the formulation of religious education objectives in national strategy documents; the role and influence of international actors; and the responsiveness of religious textbooks and madrasas to state-led oversight and reform initiatives. Methodologically, the study employs document analysis, a principal technique within qualitative research. The primary data corpus—comprising the Constitution, the Education Law, strategic planning documents, official textbooks, and relevant scholarly literature—was subjected to systematic descriptive analysis.

The findings underscore the foundational role of Islamic precepts in shaping the constitutional and legislative architecture of religious education. The 2004 Constitution enshrines Afghanistan as an Islamic Republic and mandates that the organization of the educational system conform to the fundamental principles of Islam. This constitutional imperative is further concretized in the Education Law, which frames religious education not merely as a vehicle for transmitting individual belief, but as a fundamental instrument for the construction of moral character, social solidarity, and national identity. Nevertheless, while efforts to reconcile universalist norms—including human rights, democratic governance, and women's rights—with an Islamic

interpretive framework indicate a pursuit of normative consensus, this approach was beset by inconsistencies and failed to materialize in a coherent or inclusive manner within actual practice.

An analysis of the Ministry of Education's strategic plans reveals that religious education remained a persistent and central component of state policy. Priority objectives consistently included the supervision of madrasas, their progressive integration into the formal education system, the standardization of their curricula, and the enhancement of teacher qualifications. In this process, international actors exerted considerable influence, particularly concerning the reconstruction of educational infrastructure and the expansion of girls' access to schooling. However, despite their scope, these external interventions proved insufficient to engender a substantive transformation in religious education that was attuned to the complex interplay of local and religious dynamics.

Within the formal education curriculum, religious education occupied a position of undisputed centrality. The mandatory inclusion of religious courses at all educational levels, alongside the development of distinct curricula tailored to the Hanafi and Ja'fari schools of jurisprudence, attests to a *de jure* recognition of sectarian pluralism. However, the pervasive embedding of religious references across a wide array of non-religious subject areas is identified as a constraining factor, one that potentially circumscribed the cultivation of critical thinking and analytical competencies among students. In conclusion, while religious education remained a foundational pillar of Afghan state policy, its effective implementation was chronically undermined by institutional fragility and pervasive corruption.

Keywords

Religious Education, Afghanistan, Religious Education Policies, Madrasa, Religious Education Practices

Giriş

Afganistan’da İslam dini, geçmişten günümüze toplumsal yapının, kültürel kimliğin ve siyasal meşruiyetin merkezinde yer almıştır. Başka bir deyişle İslam, yalnızca bireysel bir inanç sistemi değil; aynı zamanda toplumsal dayanışmanın, ahlaki düzenin ve siyasal meşruiyetin temel referans noktası olarak işlev görmüştür. Bu nedenle eğitim ve özellikle de din eğitimi, Afganistan’da yalnızca pedagojik bir süreç olarak değil, aynı zamanda devletin ideolojik yönelimini belirleyen stratejik bir alan olarak şekillenmiştir. Tarihsel olarak devletin modernleşme çabaları, her dönemde ulemanın dinî otoritesiyle etkileşim içinde gelişmiş; bu ilişki, kimi zaman iş birliği, kimi zaman da derin bir çatışma biçimini almıştır.

1996-2001 yılları arasındaki Taliban¹ yönetiminin devrilmesiyle ülke, uluslararası toplumun desteğiyle, “Afganistan İslam Cumhuriyeti” adı altında yeniden inşa sürecine girmiştir ve Ağustos 2021 tarihinde Taliban’ın tekrar yönetimi devralmasıyla son bulmuştur. 2001 sonrası, Afganistan’ın eğitim tarihinde modernleşmenin yeniden tanımlandığı bir dönüm noktası olmuştur. Bu süreçte eğitim, ulusal kimlik inşasının, toplumsal yeniden yapılanmanın ve modernleşme hedeflerinin merkezine yerleştirilmiştir. Eğitim politikaları, bir yandan İslam’ın toplumsal ve kültürel sürekliliğini korumayı, diğer yandan çağdaş ve müspet bilim temelli bir sistem kurmayı hedefleyen bir strateji izlemiştir.² Bu çerçevede din eğitimi, Afganistan’daki eğitim reformlarının hem en hassas hem de en belirleyici alanlarından biri olarak öne çıkmıştır. 2001 sonrası süreçte din eğitimi daha kapsayıcı, dengeli ve pedagojik temellere dayalı bir yapıya kavuşturulması amaçlanmıştır. Bununla birlikte devlet okulları ile geleneksel dinî eğitim kurumları (medreseler) arasındaki ilişkinin yeniden düzenlenmesi, din eğitimi alanındaki en önemli tartışma konularından biri olmuştur. Medreselerin resmî eğitim siste-

¹ 1994 yılında Kandahar’da ortaya çıkan Taliban, kısa sürede güç kazanarak Eylül 1996’da başkent Kabil’i ele geçirmiştir. Örgütün hızlı yükselişinde, çeşitli düzeylerde Amerika Birleşik Devletleri, Suudi Arabistan ve Pakistan’ın sağladığı desteklerin etkili olduğu ileri sürülmektedir. Bkz; Hoca Beşir Ahmet Ansari, *Afganistan Der Ateş-i Neft* (Kabil: Meyvand Yayınları, 2003), 66.

² Kanun-i Maarif (Kanun-i Maarif), (2008), md. 2.

miyle uyumlu hâle getirilmesi, öğretmen yeterliklerinin artırılması ve müfredatın denetlenmesi yoluyla din eğitiminin niteliğinin yükseltilmesi hedeflenmiştir.³ Bu bağlamda, din eğitiminin modern eğitim sistemiyle çatışan değil, onu tamamlayan bir yapı içerisinde sunulması gerektiği anlayışı öne çıkmıştır.

2001–2021 yılları arasında Afganistan’da din eğitimi üç temel eksen etrafında şekillenmiştir: (1) Devlet okullarında uygulanan resmî müfredat çerçevesindeki “Talimât-ı İslamî” dersleri, (2) geleneksel medrese sistemi içinde sürdürülen klasik İslamî ilimler eğitimi ve (3) uluslararası kuruluşların desteklediği “modernleşme”, “barış eğitimi” ve “radikalleşme karşıtı bilinç” odaklı yaklaşımlar. Bu üçlü yapı, din eğitiminin yalnızca içerik bakımından değil, aynı zamanda işlev ve hedef açısından da çok katmanlı ve parçalı bir nitelik kazanmasına yol açmıştır.

2004 Anayasası’nda Afganistan’ın “İslam Cumhuriyeti” olarak tanımlanması, dinin eğitim sistemi üzerindeki belirleyici rolünü anayasal düzeyde pekiştirmiştir. Anayasa’nın⁴ 17. maddesi eğitimin İslam’ın temel ilkelerine uygun olarak yürütülmesini öngörürken, 43. maddesi her vatandaşın eğitim hakkını güvence altına almıştır. Dinin eğitim üzerindeki normatif belirleyiciliği ile eğitime evrensel erişim hakkını esas alan yaklaşım ve politikalar, uygulamada zaman zaman çelişkili sonuçlar doğurmuştur. Bir taraftan devlet, modern pedagojik yaklaşımları benimseyerek uluslararası anlaşmalara uyum sağlama çabasına girmiş;⁵ diğer taraftan din eğitimi, ulemanın denetimi altında geleneksel yapısını büyük ölçüde korumuştur. Bu durum, Afganistan’daki din eğitimi modernleşme çabaları ile toplumsal ve dinî meşruiyet arayışı arasında sıkışmış bir alan hâline getirmiştir. 2001–2021 yılları arasında Afganistan İslam Cumhuriyeti döneminde devletin din eğitimi politika ve uygulamalarının hangi anlayış

³ *Strateji Sektör-i Maarif (Taslak)* (Maarif Bakanlığı, 2007), 1,2.

⁴ Kanun-i Esasi Afganistan (Kanun-i Esasi Afganistan), (2004).

⁵ Muhammed İbrahim İbrahimi vd., *Mevad-ı Amuşi Ulum-i Dinî, Tarih, Coğrafya ve Maharatha-i Ali Lisan bera-i Mualliman* (Kabil: Vezaret-i Maarif Riyaset-i Umumi Terbiye-i Muallim, 2013), 4-10.

temelinde şekillendiği ve bu politikaların eğitim müfredatını nasıl şekillendirdiği sorusu araştırmanın problem cümlesini oluşturmaktadır

Araştırma, söz konusu dönemde uygulanan din eğitimi politika ve uygulamalarını, anayasal ve yasal çerçeve, stratejik planlar, örgün eğitim müfredatı ve gayriresmî medreseler bağlamında bütüncül bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada dört temel araştırma sorusuna yanıt aranmıştır:

1. Afganistan Anayasası ve Maarif kanununda din ve eğitimi nasıl tanımlanmıştır?
2. Ulusal strateji belgelerinde din eğitimi ile ilgili stratejiler ve hedefler nasıl tanımlanmıştır? Bu süreçte uluslararası kuruluşların rolü ve etkisi nedir?
3. Din dersi kitaplarında modernleşme yaklaşımı nasıl yer bulmuştur?
4. Medreselerin, devletin denetim ve reform girişimlerine yaklaşımı ne olmuştur?

Araştırmanın amacına ulaşmak için doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu çerçevede Afganistan anayasası ve maarif kanunu, eğitim bakanlığının ulusal eğitim stratejileri, ders kitapları, öğretmen kılavuzları, uluslararası raporlar ve akademik çalışmalar incelenmiştir. Bu dokümanlar, betimsel analiz yöntemiyle çözümlenerek; eğitim politikalarının amaçları, uygulama biçimleri ve temel yaklaşımları belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece Afganistan'daki eğitim ve din eğitiminin yapısal ve ideolojik yönlerine ilişkin bütüncül bir çerçeve ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın veri kaynaklarını Afganistan İslam Cumhuriyeti döneminde (2001–2021) yürürlüğe giren anayasa ve yasalar, eğitim politikalarına ilişkin stratejik planlar, örgün eğitim kurumlarında okutulan din dersi kitapları, konuya ilişkin ulusal ve uluslararası raporlar ve ilgili kaynaklar oluşturmaktadır.

1. Anayasa ve Maarif Kanununda Din Eğitimi

Din eğitimi, devletlerin eğitim politikaları içerisinde önemli bir yere sahip olup anayasal ve yasal düzenlemeler çerçevesinde şekillendirilmektedir. Bu bağlamda, Afganistan’da din eğitiminin hukuki temelleri anayasa hükümleri ve Maarif Kanunu kapsamında ele alınmıştır.

Anayasada Din Eğitimi: Anayasa demokratik devletlerde toplumun üzerinde mutabakat sağladığı temel toplumsal sözleşmelerdir. Anayasa devletin temel kuruluşunu, bu kuruluşa kaynaklı eden siyasal ilkeleri, yürütme eliyle kamu gücünün kullanışı⁶ gibi kaidelerin yanı sıra devletlerin dünya bakış açılarını, felsefi ve uluslararası arenadaki ideolojik yaklaşımlarını da açıklamaktadır. Anayasada devletin yönetim biçimi, organları, temel haklar gibi hususlar yer aldığı gibi, din ve eğitimle ilgili hususlar da yer almaktadır. Afganistan’da 2004 yılında kabul edilen anayasanın 2. maddesinde, devletin dinini “İslam Dini” olarak kabul etmiştir. Diğer dinlerin mensupları, yasaların sınırları içerisinde dinî vecibelerini yerine getirmekte serbest olduğunu belirtmiştir.⁷ Bu madde, Afganistan devletinin teokratik bir referans çerçevesine sahip olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Yine anayasaya göre devletin tüm hukuki, siyasi ve eğitimsel düzenlemeleri, İslam’ın meşruiyet alanı içerisinde şekillenmesi gerekir.⁸ Bu durum, eğitim sistemi ve müfredatının doğrudan İslam’a uygun olarak şekillenmesini zorunlu kılmaktadır.

Anayasaya göre devlet, eğitim ve öğretimin bütün kademelerinde, dinî eğitimin geliştirilmesi, camilerin, medreselerin ve dinî merkezlerin düzenlenmesi için gerekli tedbirleri alır.⁹ Devlet, İslam’ın hükümleri ve ulusal kültür temelinde ve bilimsel usullere uygun bir eğitim müfredatı hazırlar ve uygular.¹⁰ Anayasada yer alan bu düzenleme, Afganistan eğitim sisteminin ideolojik temelini oluşturur. Bir başka ifadeyle eğitim müfredatının dayanağı İslam

⁶ Hasan Demirtaş - Hasan Güneş, *Eğitim Yönetimi ve Denetimi Sözlüğü* (Anı yayıncılık, 2002), 8.

⁷ Kanun-i Esasi Afganistan, md. 2.

⁸ Kanun-i Esasi Afganistan, md. 3.

⁹ Kanun-i Esasi Afganistan, md. 17.

¹⁰ Kanun-i Esasi Afganistan, md. 45.

dini ve ulusal kültürdür; “bilimsel usuller” ise bu çerçevede yorumlanır. Dolayısıyla modern bilimin öğretilmesi mümkündür, ancak İslamî değerlerle çelişmediği sürece olabilir. Yine anayasaya göre okullardaki din dersi kitapları ve içerikleri mevcut İslam mezheplerine¹¹ göre hazırlanır ve müfredatta yer alır;¹² Anayasadaki bu düzenleme Hanefi mezhebinin eğitimi yanında (Sünni %84,7 - 89,7, Şii %10 - 15)¹³ Şii-Caferî mezhebi eğitiminin de hukuki dayanağını oluşturmaktadır. Mevcut mezheplere göre din eğitimi müfredatının hazırlanma ilkesi, devletin din eğitimi politikasında mezhepsel çoğulculuğu benimsediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca bu 2004 anayasası İslam’ın diğer farklı yorumlarını tanıma noktasında daha önceki anayasalardan ayrılmaktadır. Anayasaya göre eğitim kurumlarının kurulması, yönetimi ve denetimi devletin görevidir. Afgan vatandaşları devletin izniyle özel eğitim kurumları kurabilirler,¹⁴ ancak devletin denetim yetkisi dahilinde olacaktır. Afganistan’da özel okul ve medreselerin denetim meselesi temel sorunlardan biridir. Tarihsel sürece bakıldığında Afganistan’da geleneksel özel medreselerin devlet tarafından gözetim ve denetimi pek de mümkün olmamıştır. Dolayısıyla devlet politikasına aykırı yaklaşımların tezahür ettiği ve devletin üstesinden gelemediği bu kurumlar bir defakto olarak varlığını sürdürmüştür.

Maarif Kanununda Din eğitimi: Normlar hiyerarşisine göre kanunlar ve hükümler kendi üstü olan kanunlar ve hükümlere tabi olmaları esastır.¹⁵ Maarif kanunu da anayasada yer alan İslamî ilkeler vurgusuyla ilgili maddelere aykırı olamaz. İslamî ilkeler çerçevesinde düzenlenen ve 2008 yılında kabul edilen Afganistan Maarif Kanununun genel hedeflerinden bazıları; *İslam ruhunu, vatanseverliği ve ulusal birliği güçlendirmek, bağımsızlığı korumak ve toprak bütünlüğünü savunmak, ulusal çıkarları ve değerleri korumak ve Afganistan İslam Cumhuriyeti'ne sadakat,*

¹¹ Afganistan anayasasının 45. Maddesinde “mevcut İslam mezhepleri” ifadesi geçmektedir. Bu ifade bütün İslam mezheplerini kapsadığı şeklinde yorumlanabilir. Afganistan’da mevcut çoğunluk ise, Hanefilik, Sünniliğin kahiri ekseriyetini oluşturmaktadır. İkinci sırada ise Şiiilik %10-15 civarındadır.

¹² Kanun-i Esasi Afganistan, md. 45.

¹³ Central Intelligence Agency, “Afghanistan - 2022 World Factbook Archive” (Erişim 17 Eylül 2023).

¹⁴ Kanun-i Esasi Afganistan, md. 46.

¹⁵ TCmevzuat, “Normlar Hiyerarşisi” (Erişim 23 Ocak 2026).

çocukların, ergenlerin ve gençlerin dindar bireyler ve toplumun yararlı ve sağlıklı üyeleri olarak yetiştirmek, öğrencilerin ahlaki, duygusal, entelektüel ve fiziksel gelişimini ve sosyal ruhunu teşvik etmek, insan haklarına saygı ruhunu güçlendirmek, kadın haklarını ve demokrasiyi desteklemek, İslamî değerler ışığında her türlü ayrımcılığı ortadan kaldırmak, ülkenin ihtiyaçları ve İslamî ve ulusal değerler doğrultusunda çağdaş deneyimlerden yararlanarak eğitimin kalitesini artırmak ve iyileştirilmek¹⁶ şeklindedir. Bu hedefler birlikte değerlendirildiğinde, eğitimin din, ahlak, toplumsal ve ulusal boyutları kapsayan bütüncül bir yaklaşım benimsediği anlaşılmaktadır. Belirlenen bu hedeflerde, İslamî değerler ile ulusal kimlik eğitim sisteminin temel referansları olarak konumlandırılırken, aynı zamanda bireyin topluma faydalı, sorumluluk sahibi ve sağlıklı bir üye olarak yetiştirilmesi de amaçlanmaktadır. Bununla birlikte insan hakları, kadın hakları ve demokrasi gibi evrensel ilkelerin İslamî çerçeve içinde ele alınması, geleneksel değerler ile çağdaş eğitim anlayışı arasında bir denge kurma çabasını yansıtmaktadır.

İlköğretim ve ortaöğretimin genel hedefleri de dinî yaklaşımla belirlendiği görülmektedir. Bu genel hedeflerin bazıları ise; İslam dininin temellerini ve ilkelerini anlamak ve İslamî inanç ve değerleri güçlendirmek (Gayri Müslim öğrenciler bu şarttan muaftır), İslamî kimliği, vatanseverlik ruhunu, ulusal birliği ve dayanışmayı, adaleti, eşitliği, bir arada yaşamayı, barışı, dostluğu, hoşgörüyü ve özgüveni teşvik etmek ve güçlendirmek, insan haklarına ve kadın haklarına saygıyı teşvik etmek ve güçlendirmek, İslamî değerlere uygun eğitim, spor, kültür ve sanat programları geliştirmek ve yaygınlaştırmak,¹⁷ şeklindedir. Bu hedefler birlikte değerlendirildiğinde, Afganistan'da ilköğretim ve ortaöğretim düzeyindeki eğitimin yalnızca bilişsel kazanımlara odaklanan bir yapıdan ziyade, dinî ve ahlaki değerler temelinde şekillenen bütüncül bir insan ve toplum tasavvurunu esas aldığı görülmektedir. Eğitim yoluyla İslamî kimliğin güçlendirilmesi, vatanseverlik ve ulusal birlik gibi değerlerle ilişkilendirilerek din

¹⁶ Kanun-i Maarif, md. 2.

¹⁷ Kanun-i Maarif, md. 18,20.

eğitiminin aynı zamanda toplumsal bütünleşmenin bir aracı olarak kurgulandığını göstermektedir. Bununla birlikte insan hakları ve kadın haklarına saygının hedefler arasında yer alması, dinî referanslı eğitim anlayışının modern evrensel değerlerle uzlaştırılmaya çalışıldığını ortaya koymaktadır. Ancak bu uzlaştırma çabasının, uygulamada ne ölçüde tutarlı ve kapsayıcı biçimde hayata geçirildiği, eğitim politikalarının en tartışmalı yönlerinden birini oluşturmaktadır.

Afganistan'da normal okullar dışında dinî ve meslekî din eğitimi veren devletin resmi Medrese ve Darülhuffazları bulunmaktadır. Maarif kanuna göre bu kurumların eğitim süreleri; medreseler 10-14. sınıflar arası, darülhuffazlar ise, 1-12. sınıflar arasındır.¹⁸ İlköğretim ve ortaöğretim okullarının genel hedefleri bu kurumları da kapsamakla birlikte, bu kurumların maarif kanununda belirlenen genel hedefleri ise; İslam dininin inanç, bilgi ve ahlak ilkelerini, kurallarını ve hükümlerini öğretmek, bunları bireysel ve sosyal yaşamda kullanmak, aile, okul ve toplum yaşamında etkili ve yararlı bir rol oynamak, eğitim, vaaz, irşad, rehberlik ve liderlik için alimler, vaizler, tebliğciler, müderris ve Kur'an öğreticisi yetiştirmek, devlet ve özel okullar için İslamî ilimler ve Arapça derslerine meslek öğretmenleri yetiştirmek¹⁹ şeklinde belirlenmiştir. Bu hedefler birlikte değerlendirildiğinde, medreselerin yalnızca dinî bilginin aktarıldığı kurumlar değil, aynı zamanda örgün eğitim sistemi için öğretmen yetiştiren temel kaynaklardan biri olarak da görülmektedir. Özellikle İslamî ilimler ve Arapça dersleri için meslek öğretmeni yetiştirilmesine yapılan vurgu, medreselerin öğretmen yetiştirme sürecinde işlevsel ve stratejik bir rol üstlendiğini göstermektedir. Bu durum, din eğitimi alanında görev alacak öğretmenlerin hem alan bilgisi hem de rehberlik ve liderlik yeterlikleriyle donatılmasının hedeflendiğine işaret etmektedir. Ancak bu hedeflerin çağdaş pedagojik formasyon, ölçme-değerlendirme ve öğretim yöntemleriyle ne ölçüde desteklendiği, öğretmen yetiştirme sürecinin niteliğini belirleyen temel bir tartışma alanı olarak öne çıkmaktadır.

¹⁸ Kanun-i Maarif, md. 21.

¹⁹ Kanun-i Maarif, md. 22.

2. Stratejik Planlarda Din Eğitimi

Afganistan, Birleşmiş Milletler üyesi olarak temel uluslararası hukuk normlarına ve birçok çok taraflı sözleşmeye taraf olmuştur. Özellikle insan hakları, insani hukuk ve ticaret alanlarında önemli yükümlülükleri bulunmaktadır. Dolayısıyla Afganistan hükümetlerinin kalkınma plan ve stratejilerini belirlemede bu yükümlülüklerini gözetmek durumundadır. 2001-2021 yılları arasında Afganistan’da kurulan hükümetler uluslararası devletler ve kuruluşların desteğini önemli ölçüde almıştır. 2010 yılında UNESCO’nun Kabil Ofisi tarafından, Afganistan Maarif Bakanlığı, UNESCO ve çeşitli uluslararası ortakların katkılarıyla Afganistan’da eğitime ilişkin ulusal ve uluslararası belge ve sözleşmelerin özetini sunan bir çalışma yayımlanmıştır. Söz konusu çalışma, eğitim alanında politika geliştiren bürokratlar ve uzmanlar için Afganistan’ın ulusal ve uluslararası yükümlülüklerini sistematik biçimde ortaya koyan bir rehber niteliği taşımaktadır. Bu çalışmada Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi (1948), Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi (1989), UNESCO Eğitimde Ayrımcılığa Karşı Sözleşme (1960), Herkes için Eğitim Dünya Bildirgesi (1990), Dakar Eylem Çerçevesi (2000), Salamanca Bildirgesi (1994) ile diğer ilgili ulusal ve uluslararası düzenlemelere yer verilmiştir.²⁰ Bu bağlamda çalışma, belirlenecek eğitim politikaları, eğitim alanına yönelik stratejik planlar ve ders kitaplarının hazırlanması gibi süreçlerde normatif bir çerçeve sunarak bir süzgeç ve referans işlevi görmüştür. Uygulama alanında da UNESCO,²¹ UNICEF,²² Dünya Bankası ve USAID²³ gibi kurumlar, eğitim altyapısının yeniden inşası, öğretmen yetiştirme programları ve kız öğrencilerin eğitime erişimi konularında önemli finansal ve teknik destek sağlamıştır.

Maarif bakanlığının stratejik planları: Afganistan 2001-2021 yılları arasında üç maarif stratejik planı (2006-2010, 2010-2014 ve 2015-2020) hazırlamıştır.

²⁰ Teri Magnusson vd., *Fuşürde-i Esnad-ı Milli ve Beynelmileli der Zemine-i Talim ve Terbiye der Afganistan 2010* (Kabil: UNESCO, 2010).

²¹ Vezaret-i Maarif, “Hafta Name-i Maarif” (Kabil: Vezaret-i Maarif, Kasım 2019) (257).

²² Vezaret-i Maarif, “Hafta Name-i Maarif” (Kabil: Vezaret-i Maarif, Nisan 2019) (248).

²³ Vezaret-i Maarif, “Hafta Name-i Maarif” (Kabil: Vezaret-i Maarif, Ekim 2018) (242).

Afganistan Maarif Bakanlığı'nın birinci stratejik plan taslağı²⁴ incelendiğinde okul çağındaki tüm çocuk ve ergenler, cinsiyet, etnik köken, sosyo-politik statü veya dinî inanç ayrımı gözetmeksizin, kendileri ve ülke için gerekli bilgi, beceri ve değerleri geliştirmek üzere kaliteli eğitime eşit erişime sahip olmaları genel hedef olarak görülmektedir. Ayrıca stratejik planda Maarif Bakanlığı'nın sorumluluklarına işaret edilerek, bu sorumlulukların arasında gayriresmî medreselerin²⁵ denetlenmesi, dinî ve mezhebî eğitimi kamu eğitim sistemine entegre edilmesi vurgulanmıştır.

Stratejik planda dönemin mevcut durumu da değerlendirilmiştir. Eğitim-öğretime ilişkin tespit edilen temel sorunlardan bazıları —ki bunlar sistem içerisindeki din eğitimi de etkilemektedir— şunlardır: Afganistan'da eğitim kalitesi; deneyimli öğretmen eksikliği, etkili öğretim yöntemlerinin uygulanamaması, güvenli ve elverişli öğrenme ortamlarının bulunmaması ve eğitim materyallerinin (ders kitapları dâhil) yetersizliği gibi birçok faktör nedeniyle oldukça düşüktür. Sınıf ortamı ve eğitimin genel kalitesi, özellikle öğretimin niteliğini olumsuz etkilemektedir. Afganistan'da çoğu okul binası, savaşlar sırasında yıkılmış veya hasar görmüştür. Bugüne kadar onarılan ya da yeniden inşa edilen okul sayısı, eğitim talebini karşılamakta yetersiz kalmıştır. 2005 yılında Afganistan'daki 8.397 okuldan yalnızca %25'i 'kullanılabilir' olarak sınıflandırılmış ve bu grubun yalnızca yarısı bir binaya sahip olmuştur. Birçok öğretmen, kiralık binalarda, çadırlarda veya açık havada ders vermek zorunda kalmıştır. Bazı bölgelerde ise yerel halk, Maarif Bakanlığı'nın veya diğer finansman kuruluşlarının müdahalesini beklemeden kendi imkânlarıyla çözüm üretmiş; evlerinde ya da arazilerinde okul inşa ederek bu kurumların finansmanını ve yapımını üstlenmiştir.²⁶ Özetle, Afganistan'da eğitimin fiziki altyapısı, insan kaynağı ve öğretim kalitesi bakımından ciddi yapısal sorunlarla karşı karşıya olduğu tespitinde bulunmuştur. Resmî ve gayriresmî medreselerle ilgili

²⁴ *Strateji Sektör-i Maarif (Taslak)*.

²⁵ "Gayriresmî medreseler" ifadesiyle, devletin örgün eğitim sistemi dışında yürütülen eğitim faaliyetleri kastedilmektedir. Bu kapsamda söz konusu eğitimler, belirli bir okul yapısına, standart sınıf düzenine veya zorunlu resmî müfredata tam olarak bağlı olmayan medreselerde verilmektedir.

²⁶ *Strateji Sektör-i Maarif (Taslak)*, 3-4.

tespitleri ise; öncelikle medreselerin önemine değinerek, Afganistan'ın eğitim, siyasi ve sosyal ortamın merkezinde olduğu, çok da uzak olmayan bir geçmişte, bu medreselerde verilen eğitimin çeşitli amaçlara hizmet ettiği; medreseler hem ilköğretim kurumları hem de İslamî ilimler için yükseköğretim merkezleri olarak kullanıldığı ve ülkenin pek çok siyasi liderini yetiştirdiği şeklinde olmuştur.²⁷

Stratejik planda bakanlığın gayriresmî medreselerle ilgili stratejisi, devlet okullarının bulunmadığı bölgelerde 1. sınıftan itibaren öğrenci kabul eden gayriresmî medreseleri devlet okullarına entegre amacıyla, bu medreselerde okutulan din dersleriyle birlikte 1. sınıftan 6. sınıfa kadar devlet okullarındaki genel eğitim müfredatını kullanılmasını teşvik etmek olmuştur. Böylece öğrencilerin ilköğretim sonrasında genel eğitim ile İslamî eğitim arasında seçim yapabilmelerine imkân sağlanacağı düşünülmüştür.²⁸

Maarif Bakanlığının stratejik planında, din eğitimi sistemini geliştirmek için kamuoyu danışma ve diyalog süreci başlatarak din eğitimi konusunda genel bir uzlaşa sağlamak, İslam eğitimi müfredatını uluslararası kabul görmüş standartlara göre değerlendirmek ve öğretmenlerin din eğitimi öğretme becerilerini etkili bir şekilde geliştirmeleri için gerekli desteği ve eğitimi sağlamak hedeflenmiştir. Bakanlık genel stratejisi doğrultusunda ülke genelinde erkek ve kız çocuklarının kaliteli eğitime erişimini kolaylaştırmak amacıyla, ülkenin 364 ilçesinin her birinde ortaöğretim düzeyinde (7. sınıftan 12. sınıfa kadar) medreseler inşa etmek, ayrıca, tüm illerin merkezlerinde 34 adet (7. sınıftan 14. sınıfa kadar) okul ile kız ve erkek öğrencilere yönelik yatılı medreseler kurmayı amaçlamıştır.

Afganistan Maarif Bakanlığı'nın ikinci stratejik plan taslağına²⁹ göre, ülke genelinde medrese sayısının yaklaşık 511'e çıkarıldığı tespit edilmiştir. Bu da önceki planda hedeflenen

²⁷ *Strateji Sektör-i Maarif (Taslak)*, 9.

²⁸ *Strateji Sektör-i Maarif (Taslak)*, 9.

²⁹ Islamic Republic of Afghanistan Ministry of Education, "National Education Strategic Plan For Afghanistan" (Kabil: Department of Planning and Evaluation, 2010).

"her ilde bir dârülulum kurulması" hedefinin gerçekleştirildiği anlamına gelmektedir. Stratejik planda, Kur'an-ı Kerim ve temel dinî öğretilerin geleneksel yöntemlerle (çoğunlukla cami imamları tarafından) verildiği birçok yerel medresenin faaliyet gösterdiği tespitinde bulunarak, bu medreselerin resmî müfredatla uyumlu hale getirilmesi durumunda Bakanlık tarafından özel okul statüsünde faaliyet göstermelerine izin verileceği vurgulanmaktadır. Medreselerdeki öğrenci sayısında da önemli bir artış olduğu: 2006 yılında 58.000 olan öğrenci sayısı, 2008 yılında %5'i kız öğrenci olmak üzere 106.000'in üzerine çıktığı tespit edilmiştir. Bu tabloda, kız öğrencilerin oranının erkek öğrencilere göre ciddi ölçüde düşük olması dikkat çekmektedir. Ayrıca öğretmen yetiştirme, istihdamı ve müfredat geliştirme konularında da önemli ilerlemeler kaydedildiği ve çalışmaların devam ettiği ifade edilmiştir.³⁰

2010 Maarif İkinci Stratejik Planı'nda medreselere ilişkin genel hedefler; öğretim, dinî vaaz verme, namaz kıldırma, devlet kurumları, sivil toplum kuruluşları ve özel sektörde çalışma ile yükseköğretimde eğitimlerini sürdürme gibi alanlarda gerekli becerilere sahip gençler yetiştirmek amacıyla medreseleri geliştirmek ve iyileştirmek, şeklinde belirlenmiştir. Genel stratejilerde ise; medrese eğitim sisteminin revizyonu ve iyileştirilmesi öncelikli hale getirilmiştir. Buna göre, Talimat-ı İslamî Başkanlığı eğitimin kalitesini artırmak için İslam âlimleriyle düzenli istişarelerde bulunacağı vurgulanmıştır. Medreselerde kız öğrenci oranının düşük olduğundan, Bakanlığın temel hedeflerinden biri de medreselerde kız öğrenci sayısını artırmak olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Talimât-ı İslamî dersleri için kadın öğretmenlerinin sayısını artırmak amacıyla, özellikle son beş yılda kadınlara yönelik özel bir önem verildiği, mevcut yasalar çerçevesinde devletin denetiminde olmayan medreselere teşvik ve katkıda bulunulduğu belirtilmiştir. Bu medreselerin Maarif Bakanlığı'na kaydolmaları ve Bakanlığın müfredatını uygulamaları teşvik edilmiştir. Bu şartları yerine getiren medreselerin mezunlarına verilen sertifikalar Bakanlık tarafından onaylanacağı ifade edilmiştir. Bu stratejik planın din eğitimiyle ilgili diğer hedefleri ise, 2014 yılına kadar öğrenci sayısını artırmak, kız öğrenci

³⁰ "National Education Strategic Plan For Afghanistan", 34-37.

oranını %40'a yükseltmek ve medreselerin denetim mekanizmalarını geliştirmektir.³¹

Afganistan Maarif Bakanlığı'nın üçüncü stratejik planı önceki iki stratejik planına göre tamamen farklı olduğu görülmektedir. Önceki iki planda genel eğitim ve Talimat-ı İslam iki başlık altında detaylı olarak işlenirken, üçüncü planda Talimât-ı İslâmî başlığında ders kitaplarına birkaç cümleyle değinerek yetinmiştir.³² Genel örgün eğitim sistemindeki din dersleri ve konularına dair, Sünnî ve Şîî nüfus oranları dikkate alınarak ayrı ayrı ders kitapları hazırlanacağı ve öğrencilere sunulacağı ifade edilmiştir.³³

Stratejik planın genel amaçlarına bakıldığında, sürdürülebilir sosyo-ekonomik kalkınmayı teşvik etmek ve toplumsal uyumu güçlendirmek için mevcut eğitim sistemi aracılığıyla Müslüman, dindar, sağlıklı, olgun, sorumlu ve üretken vatandaşlar yetiştirmenin hedeflendiği görülmektedir.³⁴ Medreselerle ilgili, yeni hazırlanacak Talimat-ı İslâmî ders kitaplarının basım ve dağıtımı için kaynakları artırmaya çalışılacağı belirtilmiştir. Bu kitaplar ve öğretim materyallerinde kadın haklarına saygı, yoksullara yardım, anlaşmazlıkların önlenmesi ve çözümlü gibi konulara yer verileceği vurgulanmıştır.³⁵

3. Örgün Eğitim Müfredatında Din Eğitimi

Afganistan'da din eğitimi, devlet denetiminde olan okullar, medreseler ve dârül-hüffâzların yanı sıra devlet denetimi dışında faaliyet gösteren medrese ve dârülhüffâzlarda yürütülmektedir. Bunun yanında, yaygın din eğitimi faaliyetleri ise Hac ve Evkaf Bakanlığı'na bağlı cami ve mescitlerde gerçekleştirilmektedir.

Afganistan eğitim sistemi, ilköğretim düzeyinde 1–9. sınıfları kapsayan zorunlu eğitim³⁶ süreci ile bunun devamı niteliğindeki üç yıllık ortaöğretim kademesinden oluşmaktadır.

³¹ "National Education Strategic Plan For Afghanistan", 69-72.

³² Vezaret-i Maarif, "Plan-ı Stratejik Sevum Milli Maarif" (Kabil: Vezaret-i Maarif Cumhûrî İslâmî Afganistan, 2016).

³³ "Plan-ı Stratejik Sevum Milli Maarif", 18.

³⁴ "Plan-ı Stratejik Sevum Milli Maarif", 31.

³⁵ "Plan-ı Stratejik Sevum Milli Maarif", 37.

³⁶ Kanun-i Maarif, md. 4.

Afganistan'da okullarda din dersleri, ilköğretimin birinci sınıfından ortaöğretimin son sınıfına kadar kesintisiz biçimde öğretim programına dâhil edilmiştir. Anayasanın 45. maddesine dayanılarak din dersi kitapları Hanefî ve Caferî mezheplerine göre ayrı ayrı hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu da yasalarda belirtilen devletin din eğitimine yaklaşım ve politikalarının uygulamada yansıdığını göstermektedir.

Örgün eğitimde din dersleri Talimât-ı İslamî (1. Sınıftan 12. Sınıfa kadar Hanefî ve Caferî mezheplerine yönelik ayrı ayrı Talim ve Terbiye-i İslamî ders kitapları hazırlanmıştır), Kur'an-ı Kerim (1. Sınıftan 9. Sınıfa kadar) ve Tefsir (10. Sınıftan 12. Sınıfa kadar) dersleri zorunlu dersler arasında yer almıştır.³⁷

Din eğitimi ve din vurgusu Afganistan'ın örgün eğitim müfredatında sadece din dersleriyle sınırlı değildir. Afganistan'da eğitimin temel amacının dindar vatandaş yetiştirmek olması dolayısıyla diğer ders kitaplarında da din vurgusu ve dinî açıklamalar yer almaktadır. Bu yaklaşım çeşitli açılardan eleştirilmektedir. Afganistan stratejik Enstitüsünün 2020 yılında yayınladığı makaleye göre Farsça-Dari ve Peştuca dil ve edebiyat kitaplarının tamamı dinî dua ve övgülerle başlamakta, din öğretimi neredeyse tüm eğitim programına hâkim olmaktadır. Oysa din eğitiminin, genel müfredatın tamamına yayılmak yerine, din dersleriyle sınırlandırılması gerektiği vurgulanmaktadır. Gelişmiş eğitim sistemlerine sahip ülkelerde ders kitaplarının okuma, yazma, düşünme ve öğrenme becerilerini geliştirmeye odaklandığı; öğrencileri sorgulamaya ve eğitime yönlendirdiği belirtilmektedir. Afganistan'da ise bu pedagojik hedeflerin yerini ağırlıklı olarak Allah ve peygamber övgülerinin aldığı ifade edilmektedir. Ayrıca matematik, kimya ve fizik gibi fen derslerinde dahi örnek ve kanıtların dinî formlarla sunulmasının, öğrencilerin düşünce biçimlerini derinden etkilediği ileri sürülmektedir. Bu durumun, öğrencilerin akıl yürütme ve eleştirel düşünme yerine inanç ve kabule dayalı bir zihniyet geliştirmelerine yol açmakta olduğu; böylece bireylerin toplumsal ve siyasal mese-

³⁷ Cevat Sıddıki, "Afganistan'da Okullarda Din Eğitimi", *Asya ve Uzak Doğu'da Okullarda Din Eğitimi* (İstanbul: DEM Yayınları, 2024), 25.

lelerde daha çok sezgisel ve tepkisel tutumlar sergilemesine zemin hazırladığı eleştirisi getirilmektedir.³⁸

Uluslararası kuruluşların desteklediği “modernleşme”, “barış eğitimi” ve “radikalleşme karşıtı bilinç” odaklı yaklaşımlar dikkate alındığında, bu yaklaşımlara karşı olarak tartışılan kavramlardan biri “cihad” kavramıdır. Son yarım asırda Afganistan’da, mücahitlerin Sovyetler Birliği işgali ile devletin komünist ideolojisine karşı yürüttükleri mücadelelerde ve cumhuriyet döneminde Batı destekli yönetime karşı muhalif grupların sürdürdüğü direniş hareketlerinde öne çıkan “cihad” kavramı, söz konusu grupların temel dinî motivasyon kaynaklarından biri olarak görülmüştür.³⁹ Buna karşılık, cihad kavramı Cumhuriyet dönemi okul din dersleri kitaplarında yalnızca birkaç yerde ve dolaylı biçimde ele alınmıştır. Okul din dersleri kitapları incelendiğinde, bu kavram Hanefî mezhebine ait 5., 7. ve 9. sınıf din dersleri kitaplarında birer kez geçtiği tespit edilmiştir. Beşinci sınıf Talim ve Terbiye-i İslamî ders kitabında “cihad” kavramı, “Büyük Günahlar”ın açıklanmasında, “kâfirlerle cihad meydanından kaçmak” cümlesinde yer almaktadır.⁴⁰ Yedinci sınıf Talim ve Terbiye-i İslamî ders kitabında ise kavram, “fî sebîlillah” teriminin açıklanması sırasında kullanılmaktadır.⁴¹ Üçüncü kullanım ise sekizinci sınıf din dersi kitabında yer almakta olup, anne ve babaya hizmetin cihad olarak nitelendirildiği bir hadis bağlamında geçmektedir.⁴²

Cihad⁴³ kavramının Hanefî din dersi kitaplarındaki yer alışı değerlendirildiğinde, kavram müstakil bir konu başlığı olarak ele alınmamış; fakat farklı konuların açıklanması bağlamında dolaylı biçimde işlenmiştir. Beşinci sınıf örneğinde kavram, “Büyük Günahlar” konusunun açıklanmasında, yedinci sınıfta “fî sebîlillah”ın tanımı bağlamında ve sekizinci sınıfta

³⁸ Shahir Sirat, *Education and Politics: The Roots of Religious Radicalism in Afghanistan's School Curricula* (Afghan Institute for Strategic Studies, 2020), 47-52.

³⁹ Ebulfazıl Fasihi - Reza Horasani, “Cihad ve Emr-i Siyasi der Afganistan (1978-1988)”, *Pujuhişname İrani Siyaset-i Beynelmileli* Online First (Eylül 2022), 278-286.

⁴⁰ Vezaret-i Maarif, *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Pencüm* (Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezaret-i Maarif, 2019), 17.

⁴¹ Vezaret-i Maarif, *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Haftum* (Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezaret-i Maarif, 2019), 133.

⁴² Vezaret-i Maarif, *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Haftum* (Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezaret-i Maarif, 2019), 17.

⁴³ Muhammed Karaosman, *Siyer-tefsir ilişkisi bağlamında “cihad ve katal”e dair ayetlerin kronolojik incelemesi* (Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 28-44.

“anne ve babaya hizmet” konusunun açıklanmasında işlenmiştir. Bu kullanım biçimleri, cihadın İslam düşüncesindeki tarihsel, hukuki ve ahlaki boyutlarını bütüncül şekilde ele alınmadığına işaret etmektedir. Cihat kavramının ders kitaplarında müstakil bir konu başlığı olarak ele alınmaması; bunun yerine dolaylı olarak vurgusu, kavramın çatışma ve savaş çağrışımından bilinçli biçimde uzak tutulduğunu göstermektedir. Bu durum, dinî kavramların pedagojik amaçlarla sadeleştirilmesinin ötesinde, din öğretiminin devlet politikaları doğrultusunda kontrollü ve sınırlı bir anlam çerçevesi içinde sunulduğunu göstermektedir. Dolayısıyla genel olarak devletin din eğitimi politikalarıyla uyumlu bir çerçeveye işaret etmektedir.

Cihat kavramı Caferî din dersleri kitaplarında ise 2.,3., 7. ve 8. Sınıf Talim ve Terbiye-i İslamî ders kitaplarında geçmektedir. Hanefî din dersleri kitaplarında olduğu gibi, Caferî din dersleri kitaplarında da “cihad” kavramı müstakil bir konu başlığı olarak ele alınmamış; daha ziyade farklı konuların açıklanması bağlamında dolaylı biçimde işlenmiştir. İkinci sınıf Talim ve Terbiye-i İslamî ders kitabında Furû‘u’-d-Dîn başlığı altında bir kez cihad kelimesi geçmiştir.⁴⁴ Üçüncü sınıf ders kitabında ise cihat kavramı, Furû‘u’-d-Dîn konusu anlatılırken “Cihat: Her yetişkin, aklı başında ve gücü olan Müslüman, İslam düsturuna göre Allah yolunda mücadele etmelidir.”⁴⁵ şeklinde sınırlı da olsa tanımı yapılmıştır. Yedinci sınıf Talim ve Terbiye-i İslamî ders kitabında cihat kavramı, namaz ibadetinin diğer ibadetlerden farkı açıklanırken ve Hz. Ali’nin faziletleri ele alınan bir bölümde cümle içinde geçmiştir.⁴⁶ Sekizinci sınıf Talim ve Terbiye-i İslamî ders kitabında ise “nefis ile cihat” konusu geniş bir şekilde işlenmiştir.⁴⁷

Caferî din dersleri kitaplarında cihat kavramının yer alış biçimi değerlendirildiğinde, kavram Hanefî müfredata kıyasla daha erken sınıflardan itibaren yer verildiği görülmektedir. Ancak söz konusu kavram, her ne kadar erken düzeylerde zikredilse de kendi klasik anlam çerçevesi içinde müstakil bir konu başlığı olarak ele alınmamakta; seçici ve pedagojik olarak

⁴⁴ Vezaret-i Maarif, *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Duvom (Caferi)* (Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezaret-i Maarif, 2019), 23.

⁴⁵ Vezaret-i Maarif, *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Sevum (Caferi)* (Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezaret-i Maarif, 2019), 33.

⁴⁶ Vezaret-i Maarif, *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Haftum (Caferi)* (Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezaret-i Maarif, 2019), 21, 38.

⁴⁷ Vezaret-i Maarif, *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Haştum (Caferi)* (Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezaret-i Maarif, 2019), 88-90.

sınırlandırılmış bir içerik içinde sunulmaktadır. Dolayısıyla Caferî ders kitaplarında da cihad kavramının devlet politikaları doğrultusunda kontrollü ve sınırlı bir anlam çerçevesi içinde sunulduğu değerlendirilebilir. Ortak ders olarak okutulan Tefsir ders kitaplarında ise cihat kavramına hiç yer verilmemiştir.

4. Devletin Din Eğitimi Politika ve Uygulamalarını Engelleyen Faktörler ile Gayriresmî Medreselerin Yaklaşımı

Afganistan’da mevzuatta yer alan ve devletin stratejik planlarında ifade edilen din eğitimi politikalarının sahadaki etkili biçimde uygulanmasının önündeki temel engelin, bizzat devletin kurumsal yapısı ve işleyişi olduğu söylenebilir. Yasama, yürütme ve yargı organlarının toplumsal gerçekliklerle uyumlu, uygulanabilir ve kapsayıcı politikalar geliştirmekte yetersiz kalmaları; devlet kurumlarında yaygın olarak görülen rüşvet ve kamu kaynaklarının kötüye kullanımı gibi sorunlar nedeniyle kamu ile devlet arasındaki güven ilişkisinin zayıflaması, söz konusu politikaların hayata geçirilmesini ciddi biçimde engellemektedir.⁴⁸ Bu yapısal sorunlar, hukuki düzenlemelerin fiilen uygulanamamasına yol açarak din eğitimi politikalarının etkinliğini ve sürdürülebilirliğini sınırlayan başlıca faktörler olarak değerlendirilmektedir.

İdari yolsuzlukla mücadele, izleme ve değerlendirme bağımsız komitesi (MEC) tarafından Eylül 2017 tarihinde hazırlanan raporda Maarif bakanlığının idari yolsuzluğu araştırılmıştır. Gerçekleştirilen araştırma kapsamında; öğretmenler, okul yöneticileri, okul şuraları üyeleri, eğitim uzmanları, Bakanlığın merkezî, vilayet ve ilçe düzeyindeki personeli, fon sağlayıcı kuruluş temsilcileri ile veliler ve öğrenciler dâhil olmak üzere çok sayıda paydaşla görüşmeler yapılmıştır. Araştırma çerçevesinde toplam 542 bireysel mülakat ve 121 odak grup görüşmesi gerçekleştirilmiş; Kabil’in yanı sıra Badahşan, Belh, Faryab, Gazni, Herat, Host,

⁴⁸ Morten Sigsgaard, “Education and fragility in Afghanistan: a situational analysis” (UNESCO Digital Library) (2009), 23,24.

Bamyan, Pençşir ve Nangarhar vilayetlerini kapsayan 131 okul inceleme kapsamına alınmıştır. Elde edilen bulgular, eğitim sektöründe idari yolsuzluğun yaygınlığına işaret etmekte ve bu durumun toplum nezdinde ciddi endişelere yol açtığını ortaya koymaktadır. MEC tarafından gerçekleştirilen bu araştırmada bulgular, yolsuzluk risklerinin hem okul düzeyinde hem de bakanlık düzeyinde yaygın olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmanın en kritik bulgularından biri, öğretmen atamalarının liyakat yerine nüfuz, rüşvet ve kayırma esas alınarak gerçekleştirildiğidir. Bu uygulamanın ülke genelinde yaygın olduğu ve öğretmen istihdam sürecinin büyük ölçüde yolsuzlukla kuşatıldığı tespit edilmiştir.⁴⁹ Yine raporda hayali öğretmen, öğrenci ve okullardan da bahsedilmektedir.⁵⁰ Hayali okul, öğretmen ve öğrenci⁵¹ gibi veriler maarif bakanlığının stratejik planlarında yer alan istatistik verilerinin güvenilirliğini de sorgular hale getirmektedir. Yolsuzlukla ilgili sorunlar⁵² maarif bakanlığının temel sorunlarının başında gelmektedir. Söz konusu durum, eğitim hizmetlerinin halka ulaşılabilirliği ve devlet politikalarının uygulanması noktasında ciddi bir engel oluşturan yapısal bir sorun olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, devletin stratejik planlarında öngörülen gayriresmî medreselere nüfuz etme ve bu yapıları eğitim sistemiyle bütünleştirme hedeflerinin hayata geçirilememesinin temelinde de söz konusu yapısal sorunlar bulunmaktadır. Devletin, kendi resmî eğitim kurumlarında dahi kurumsal etki, denetim ve yönlendirme kapasitesini tesis edememiş olması, gayriresmî medreseler üzerinde etkili bir nüfuz ve düzenleyici rol üstlenmesini fiilen imkânsız kılmaktadır. Bu bağlamda, devlet kapasitesindeki zayıflık ve zikredilen sorunları giderilmeden, gayriresmî dinî eğitim kurumlarının entegrasyonuna yönelik politikaların uygulanabilirliğinden söz etmek güç görünmektedir.

Devletin din eğitimi politikaları ve uygulamalarına ilişkin olarak gayriresmî medrese-

⁴⁹ MEC, *Arzyabi Asip Paziriha-i Fisad-i İdari ba Sat-ı Vezaret* (Kabil: MEC, Eylül 2017), 4,5.

⁵⁰ *Arzyabi Asip Paziriha-i Fisad-i İdari ba Sat-ı Vezaret*, 107,108.

⁵¹ Ali Yawar Adili, "A Success Story Marred by Ghost Numbers: Afghanistan's inconsistent education statistics" (13 Mart 2017).

⁵² Matthew Hall, *Corruption & Afghanistan's Education Sector* (NATO Civil-Military Fusion Center (CFC), 2011), 2.

lerin bu konudaki yaklaşımlarını ele alan saha çalışmaları oldukça sınırlıdır. Afganistan stratejik araştırma enstitüsü tarafından yapılan bir araştırmada Afganistan'ın on vilayetinde faaliyet gösteren gayriresmî medreselerin aşırılık/radikalizm eğilimlerinin düzeyleri incelenmiştir.⁵³ Gayriresmî 50 medreseyi kapsayan bu araştırma, her medreseden seçilen müderris ve talebeden oluşan toplam 306 katılımcı üzerinde yürütülmüştür.⁵⁴ Araştırmada Afganistan'da demokrasi ve insan hakları gibi batı menşeli değerlerin İslamî ve toplumsal kimliğe tehdit olarak algılandığını ortaya koymaktadır. Batı; adaletsizlik, ahlaki yozlaşma ve dinî otoriteye karşı bir güç olarak görülmektedir. Her ne kadar çoğulculuğu ve Batı-İslam diyalogunu savunan gruplar bulunsa da araştırma sonuçlarına göre katılımcıların yaklaşık %50'si demokrasinin ve insan haklarının İslamî değerlerle çatıştığını düşünmekte ve gerekirse bu sistemlerin toplumda uygulanmasına bizzat karşı koyabileceklerini belirtmektedir. Şeriatı ise en mükemmel yaşam sistemi olarak görerek demokrasi, insan hakları ve özellikle kadın hakları konularında muhalif bir tutum sergilemektedir. Buna karşılık, katılımcıların yaklaşık %35'i, demokrasi ve insan haklarının bazı uyarlamalarla İslamî değerlerle uyumlu hale getirilebileceğini düşünmektedir.⁵⁵ Genel tablo ise demokrasiye yönelik algının derin bir güvensizlik, kimlik kaygısı ve ideolojik çatışma ekseninde şekillendiğini göstermektedir. Araştırmada katılımcıların büyük çoğunluğu (%85'in üzerinde), medreselerin genel olarak İslam'ın öğretilmesi ve gelişimine olumlu katkı sağladığı görüşündedir. Bu değerlendirmeyi tamamen reddedenlerin oranı %7,5 ile sınırlı kalmaktadır.⁵⁶ Gayrimüslimlere yönelik tutumları ise, katılımcıların yarısından fazlasının gayrimüslimleri bir tehdit olarak algılamadığı; buna karşın yaklaşık %40'ının, gayrimüslimlerin Müslümanlarla eşit düzeyde saygı görmemesi gerektiğini savunduğu tespit edilmiştir.⁵⁷ Ayrıca, katılımcıların bir bölümü diğer dinlerin toplumda olumlu bir rol oynadığı görüşüne katılmamakla birlikte, %80'den fazlası tek tanrılı dinlere

⁵³ Abdulahad Muhammedi vd., *Ciryani İfratgarayi der Medaris-i Dini Gayri Resmi Afganistan* (Kabil: Afghan Institute for Strategic Studies, 2015).

⁵⁴ Muhammedi vd., *Ciryani İfratgarayi der Medaris-i Dini Gayri Resmi Afganistan*, 14.

⁵⁵ Muhammedi, *Ciryani İfratgarayi der Medaris-i Dini Gayri Resmi Afganistan*, 30-31.

⁵⁶ Muhammedi vd., *Ciryani İfratgarayi der Medaris-i Dini Gayri Resmi Afganistan*, 7.

⁵⁷ Abdulahad Muhammedi - vd., "Ciryani İfratgarayi der Medaris-i Dini Gayri Resmi Afganistan", *Afghan Institute for Strategic Studies*, (2015), 7.

mensup bireylerle aynı sosyal çevrede yaşamaya karşı olmadığını belirtmiştir.⁵⁸ Devlet ve siyasetle ilişkiler bağlamında, katılımcıların çoğunluğu liberal görüşlere sahip dönemin Afganistan devlet yetkililerini desteklemediklerini ifade etmekte; bu tür yaklaşımların Kur'an ve Sünnet ile bağdaşmayan Batı değerlerini teşvik ettiği kanaatini taşımaktadır. Bununla birlikte, genel olarak dönemin Afganistan hükümeti dinî açıdan meşru kabul edilmektedir. Ancak dikkat çekici bir bulgu olarak, öğretmen ve öğrencilerin yaklaşık %70'i, hükümetin din âlimlerinin görüşlerini dikkate almaması durumunda yönetime karşı durmanın meşru olabileceğini savunmaktadır.⁵⁹ Araştırmada ayrıca, medreselerin mali ve kurumsal kaynakları büyük ölçüde yerel halk tarafından karşılandığı; dış kaynaklı mali desteklerin oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin yarısından fazlası okullarının devlet tarafından finanse edilmesini arzu etmekle birlikte, bazı katılımcılar yerel ve toplumsal desteklerin medreselerin sürdürülebilirliği açısından vazgeçilmez olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁰ Bu veriler, gayriresmî medreselerin devletin din eğitimi politikalarına tamamen karşı olmadığını, ancak özellikle demokrasi, insan hakları, kadın hakları ve siyasal otoritenin meşruiyeti gibi konularda devletin benimsediği yaklaşım ve uygulamalardan önemli ölçüde farklılaştığını göstermektedir. Bununla birlikte, hükümetin genel olarak meşru kabul edilmesi ve medreselerin bir kısmının devlet desteğine olumlu yaklaşması, devlet ile gayriresmî medreseler arasında belirli bir iş birliği zemininin de bulunduğu işaret etmektedir. Bu durum, Afganistan'da din eğitimi alanında devlet ile gayriresmî medreseler arasındaki ilişkinin hem uyum hem de gerilim unsurlarını birlikte barındırdığını ortaya koymaktadır.

⁵⁸ Muhammedi, "Ciryani İfratgarayı der Medaris-i Dini Gayri Resmi Afganistan", 7.

⁵⁹ Muhammedi, *Ciryani İfratgarayı der Medaris-i Dini Gayri Resmi Afganistan*, 7.

⁶⁰ Muhammedi vd., *Ciryani İfratgarayı der Medaris-i Dini Gayri Resmi Afganistan*, 8.

Sonuç

Bu çalışma, 2001–2021 yılları arasında Afganistan İslam Cumhuriyeti döneminde uygulanan din eğitimi politika ve uygulamalarını, anayasal ve yasal düzenlemeler, stratejik planlar, örgün eğitim müfredatı ve uygulamaları bağlamında bütüncül bir çerçevede incelemeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda belirlenen dört temel araştırma sorusu, elde edilen bulgular ışığında birlikte değerlendirildiğinde, Afganistan’daki din eğitiminin yapısal, ideolojik ve kurumsal düzeylerde çok katmanlı sorunlar barındırdığı açık biçimde görülmektedir.

Araştırmanın bulguları, Afganistan Anayasası ve Maarif Kanunu’nun din eğitimi güçlü biçimde İslamî referanslara dayandığını göstermektedir. 2004 Anayasası, Afganistan’ı açık biçimde “İslam Cumhuriyeti” olarak tanımlamakta; eğitim sisteminin İslam’ın temel ilkelerine uygun biçimde düzenlenmesini anayasal bir zorunluluk hâline getirmektedir. Maarif Kanunu ise bu anayasal çerçeveyi daha ayrıntılı hedeflerle somutlaştırarak, din eğitiminin yalnızca bireysel inanç aktarımı değil, aynı zamanda ahlaki, toplumsal ve ulusal kimlik inşasının temel bir aracı olarak kurgulandığını ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Afganistan’da din eğitimi, modern–dinî ayrımının keskin biçimde yapıldığı bir alan olmaktan ziyade, devletin ideolojik yönelimini yansıtan bütüncül bir eğitim anlayışının merkezinde yer almaktadır. Bununla birlikte, insan hakları, kadın hakları ve demokrasi gibi evrensel değerlerin İslamî çerçevede tanımlanmaya çalışılması, normatif düzeyde bir uzlaşma arayışını yansıtsa da bu uzlaşmanın uygulamada tutarlı ve kapsayıcı biçimde hayata geçirilemediği değerlendirilmektedir.

Araştırmada incelenen ulusal stratejik planlar, din eğitiminin devlet politikaları içinde sürekli bir gündem maddesi olduğunu ortaya koymaktadır. 2006–2010, 2010–2014 ve 2015–2020 stratejik planları, gayriresmî medreselerin denetlenmesi, resmî eğitime entegrasyonu, müfredatın standardizasyonu ve öğretmen yeterliklerinin artırılması gibi hedefler belirlemiştir. Ayrıca stratejik belgelerde uluslararası kuruluşların etkisi belirgin biçimde hissedilmektedir. UNESCO, UNICEF, Dünya Bankası ve USAID gibi kuruluşların finansal

ve teknik desteği, özellikle kız çocuklarının eğitime erişimi ve eğitim altyapısının yeniden inşası açısından önemli katkılar sağlamış olsa da bu desteklerin din eğitimi alanında yerel, toplumsal ve dinî dinamiklerle tam anlamıyla uyumlu bir dönüşüm yaratamadığı görülmektedir. Bu durum, Afganistan'daki din eğitiminin hem ulusal hem de uluslararası normlar arasında sıkışmış bir yapı sergilediğini göstermektedir.

Araştırmada incelenen örgün eğitim müfredatı, din eğitiminin Afganistan'daki eğitim sisteminde merkezi bir konuma sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Din derslerinin ilköğretimden ortaöğretimin sonuna kadar kesintisiz biçimde verilmesi ve Hanefî ile Caferî mezheplerine göre ayrı müfredatların hazırlanması, mezhepsel çoğulculuğun hukuki düzeyde tanındığını göstermektedir. Bununla birlikte din eğitiminin yalnızca din dersleriyle sınırlı kalmayıp, diğer ders kitaplarına da yoğun biçimde nüfuz etmesi, pedagojik açıdan tartışmalara yol açmıştır. Bu bağlamda müfredatta yer alan cihat kavramının ele alınış biçimi de dikkat çekicidir. Hem Hanefî hem de Caferî ders kitaplarında cihat, klasik ve çok boyutlu anlam çerçevesi içinde sistematik biçimde ele alınmamakta; daha çok ahlaki, bireysel sorumluluk, soyut ve sınırlı bir içerik sunulmaktadır. Bu durum, devletin dinî kavramları bilinçli biçimde çatışma ve şiddet çağrışımlarından uzak tutma yönünde kontrollü bir din eğitimi politikası izlediğini göstermektedir. 2021 sonrası mevcut Taliban yönetimi ise tekrar cihad merkezli okul ders kitapları ve müfredatın hazırlığına girdiği görülmektedir.⁶¹

Araştırma, devletin din eğitimi politikalarının sahadaki uygulanabilirliğini sınırlayan temel faktörlerin başında kurumsal zayıflık ve idari yolsuzluğun geldiğini ortaya koymaktadır. MEC tarafından hazırlanan raporlar, eğitim sektöründe rüşvet, kayırmacılık, liyakate dayalı olmayan öğretmen atamaları, hayali okul, öğretmen ve öğrenci gibi sorunların yaygınlığını açık biçimde göstermektedir. Bu yapısal sorunlar, devletin kendi resmî eğitim kurumlarında dahi etkili bir denetim ve yönlendirme kapasitesi kuramadığını ortaya koyarken, gay-

⁶¹ Nurin Nazari, "Cihadsazi Nesab-1 Maarif Afganistan Kabul- az Taliban" (Haft-1 subh) (30 Temmuz 2023).

riresmî medreselerin denetimi ve entegrasyonunun neden başarısız kaldığını da açıklamaktadır. Devletin meşruiyet ve güven sorunu yaşadığı bir ortamda, geleneksel ve yerel meşruiyete sahip medreseler üzerinde etkili bir düzenleyici rol üstlenmesi fiilen mümkün görünmemektedir. Gayriresmî medreselerin de devletin ılımlı yaklaşımına, batı menşeli demokrasi, insan hakları ve özellikle kadın hakları gibi kavramlara yönelik ciddi bir güvensizlik duyduğu görülmektedir. Ayrıca bu değerlerin İslamî ve toplumsal kimliğe tehdit olarak algılanması, din eğitiminin yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda güçlü bir ideolojik işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak bu araştırma, Afganistan’da din eğitiminin 2001–2021 döneminde devlet politikalarının merkezinde yer aldığını; ancak bu politikaların yapısal sorunlar, kurumsal kapasite eksikliği ve toplumsal güvensizlik nedeniyle istenen ölçüde hayata geçirilemediğini ortaya koymuştur. Din eğitimi, bir yandan modernleşme ve uluslararası normlara uyum arayışının, diğer yandan toplumsal ve dinî meşruiyetin korunması çabasının kesiştiği bir alan olarak varlığını sürdürmüştür. Bu ikili gerilim giderilmeden gerek örgün eğitimde gerekse gayriresmî medreselerde din eğitiminin daha dengeli, kapsayıcı ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulması güç görünmektedir. Afganistan’da din eğitimi politikalarının yalnızca normatif metinlerle değil, güçlü ve güvenilir kurumlar, şeffaf yönetim ve toplumsal uzlaşa ile desteklenmediği sürece kalıcı sonuçlar üretmesinin mümkün olmadığını açık biçimde göstermektedir.

Kaynaklar | References

- Adili, Ali Yawar. "A Success Story Marred by Ghost Numbers: Afghanistan's inconsistent education statistics". 13 Mart 2017. Erişim 29 Ocak 2026. <https://www.afghanistan-analysts.org/en/reports/economy-development-environment/a-success-story-marred-by-ghost-numbers-afghanistans-inconsistent-education-statistics/>
- Ansari, Hoca Beşir Ahmet. *Afganistan Der Ateş-i Neft*. Kabil: Meyvand Yayınları, 2003.
- Central Intelligence Agency. "Afghanistan - 2022 World Factbook Archive". Erişim 17 Eylül 2023. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/about/archives/2022/countries/afghanistan/>
- Demirtaş, Hasan - Güneş, Hasan. *Eğitim Yönetimi ve Denetimi Sözlüğü*. Anı yayıncılık, 2002.
- Fasihi, Ebulfazıl - Horasani, Reza. "Cihad ve Emr-i Siyasi der Afganistan (1978-1988)". *Pujuhiş-name İrani Siyaset-i Beynelmileli Online First* (Eylül 2022). <https://doi.org/10.22067/ir-lip.2022.71612.1124>
- Hall, Matthew. *Corruption & Afghanistan's Education Sector*. NATO Civil-Military Fusion Center (CFC), 2011.
- İbrahimi, Muhammed İbrahim vd. *Mevad-ı Amuzişi Ulum-i Dinî, Tarih, Coğrafya ve Maharatha-i Ali Lisan bera-i Mualliman*. Kabil: Vezaret-i Maarif Riyaset-i Umumi Terbiye-i Muallim, 2013.
- İslamic Republic of Afghanistan Ministry of Education. "National Education Strategic Plan For Afghanistan". Kabil: Department of Planning and Evaluation, 2010.
- Karaosman, Muhammed. *Siyer-tefsir ilişkisi bağlamında "cihad ve kıtal" e dair ayetlerin kronolojik incelemesi*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Magnusson, Teri vd. *Fuşürde-i Esnad-ı Milli ve Beynelmileli der Zemine-i Talim ve Terbiye der Afganistan 2010*. Kabil: UNESCO, 2010.
- MEC. *Arzyabi Asip Paziriha-i Fisad-ı İdari ba Sat-ı Vezaret*. Kabil: MEC, Eylül 2017.
- Muhammedi, Abdulahad vd. *Cıryan-i İfratgarayi der Medaris-i Dini Gayri Resmi Afganistan*. Kabil: Afghan Institute for Strategic Studies, 2015.
- Muhammedi, Abdulahad - vd. "Cıryan-i İfratgarayi der Medaris-i Dini Gayri Resmi Afganistan". *Afghan Institute for Strategic Studies*.
- Nazari, Nurin. "Cihadsazi Nesab-ı Maarif Afganistan Kabl- az Taliban". Haş-ı subh. 30 Temmuz 2023. <https://8am.media/fa/jihadization-of-the-afghan-education-curriculum-before-the-taliban-1/>
- Sıddiki, Cevat. "Afganistan'da Okullarda Din Eğitimi". *Asya ve Uzak Doğu'da Okullarda Din Eğitimi*. 13-36. İstanbul: DEM Yayınları, 2024.
- Sigsgaard, Morten. "Education and fragility in Afghanistan: a situational analysis". UNESCO Digital Library. 2009. Erişim 26 Ocak 2026. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000184038>

- Sirat, Shahir. *Education and Politics: The Roots of Religious Radicalism in Afghanistan's School Curricula*. Afghan Institute for Strategic Studies, 2020.
- TCmevzuat. "Normlar Hiyerarşisi". Erişim 23 Ocak 2026. <https://www.tcmevzuat.com/normlar/normlar-hiyerarşisi/>
- Vezalet-i Maarif. "Hafta Name-i Maarif". Kabil: Vezalet-i Maarif, Ekim 2018. 242. <https://moe.gov.af/sites/default/files/2019-11/242.pdf>
- Vezalet-i Maarif. "Hafta Name-i Maarif". Kabil: Vezalet-i Maarif, Nisan 2019. 248. <https://moe.gov.af/sites/default/files/2019-11/248.pdf>
- Vezalet-i Maarif. "Hafta Name-i Maarif". Kabil: Vezalet-i Maarif, Kasım 2019. 257. <https://moe.gov.af/sites/default/files/2020-06/257.pdf>
- Vezalet-i Maarif. "Plan-ı Stratejik Sevum Milli Maarif". Kabil: Vezalet-i Maarif Cumhuriyeti İslamî Afganistan, 2016.
- Vezalet-i Maarif. *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Duvom (Caferi)*. Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezalet-i Maarif, 2019.
- Vezalet-i Maarif. *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Haftum*. Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezalet-i Maarif, 2019.
- Vezalet-i Maarif. *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Haftum (Caferi)*. Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezalet-i Maarif, 2019.
- Vezalet-i Maarif. *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Haştum*. Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezalet-i Maarif, 2019.
- Vezalet-i Maarif. *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Haştum (Caferi)*. Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezalet-i Maarif, 2019.
- Vezalet-i Maarif. *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Pencüm*. Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezalet-i Maarif, 2019.
- Vezalet-i Maarif. *Talim ve Terbiye-i İslamî: Sınıf-ı Sevum (Caferi)*. Kabil: Riyaset-i İrtibat ve Agahi Amme Vezalet-i Maarif, 2019.
- Kanun-i Esasi Afganistan, Kanun-i Esasi Afganistan. (2004).
- Kanun-i Maarif, Kanun-i Maarif. (2008).
- Strateji Sektör-i Maarif (Taslak)*. Maarif Bakanlığı, 2007.